

4. Аверинцев С.С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; Наук. ред. видання Марина Ткачук. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. – 650 с.
5. Мамардашвили М.К., Пятигорский А.М. Символ и сознание: метафизические рассуждения о сознании, символикe и языке. – М.: Школа "Языки русской культуры", 1997. – 117 с.
6. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. – 2-е изд., испр. – М.: Искусство, 1995. – 320 с.
7. Лотман Ю.М. Семиосфера. – СПб.: Искусство–СПБ, 2004. – 704 с.
8. Топоров В.Н. Путь // Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. / Гл. ред. С.А.Токарев. – М.: Научное издательство "Большая Российская энциклопедия", 1998. – Т. 2. – С. 352–353.
9. Гоголь Н.В. Избранные произведения: В 2 т.: Вечера на хуторе близ Диканьки; Миргород; Мертвые души; Ревизор. – К.: Издательство художественной литературы "Дніпро", 1983. – 821 с.
10. Гоголь Н.В. Петербургские повести / Послесл. С.Бочарова. – М.: Сов. Россия, 1978. – 208 с.
11. Гоголь Н.В. Избранные произведения: В 2 т.: Вечера на хуторе близ Диканьки; Миргород; Мертвые души; Ревизор. – К.: Издательство художественной литературы "Дніпро", 1983. – 821 с.

Н.М.Журавльова

Українська етикетна лексика та фразеологія як засіб вираження ввічливості в творах Миколи Гоголя

Мовна картина світу українського народу, яка віддзеркалилась у ранніх повістях Миколи Гоголя, має яскраву національно-культурну специфіку. Порушення цієї важливої проблеми й часткове її розв'язання знаходимо в статтях О.Переломової [9] та О.Банзерук [2]. Однак на сьогодні в українській комунікативній лінгвістиці та лінгвістичній прагматиці відсутні роботи, в яких би розглядалися етикетні лексеми та фразеологічні одиниці, що були важливим засобом вираження української мовної ввічливості взагалі та фольклорно-козацької зокрема в російському художньому стилі I половини XIX ст. Така спроба робиться нами вперше. Тому-то метою нашої розвідки є аналіз національно-специфічних етикетних лексем, які виконували роль чемних звертань та гоноративів, а також традиційних виразів, що виступали засобом вираження та інтенсифікації української мовної ввічливості.

Важливим екстралінгвальним чинником, який відіграв помітну роль у формуванні та становленні української національної етикетної системи, був запорозький козацький фольклор. І це не випадково, оскільки мова як власне козацького фольклору (тобто уснопоетичних творів, складених самими козаками), так і народної творчості, присвяченої козакам, багата на різноманітні вербальні засоби вираження фольклорно-козацької ввічливості. На думку В.Чабаненка, "козацький фольклор і фольклор про козацтво становлять вагому частину духовного, культурного надбання українців" [14, с. 236]. М.Гоголь, як відомо, жваво цікавився українським фольклором, уважно стежив за виданням збірників українських народних пісень, радо вітав їх вихід у світ (див.: [6, с. 19–20]). Великий майстер слова нерідко використовував у своїх творах, присвячених змалюванню української дійсності, уривки з народних ліричних пісень, які виконували роль епіграфів. Так, наприклад, у повісті "Сорочинская ярмарка" п'ятий розділ має такий епіграф: "Не хилися, явороньку, Ще ти зелененький; Не журися, козаченьку, Ще ти молоденький!" [3, с. 75]. Тому-то цілком закономірно в творах письменника на українську тематику високочастотним лексичним засобом вираження фольклорно-козацької ввічливості виступає полісемічна національно маркована лексема *козак*. Власне, українська лексема *козак*, яка на сьогодні вважається знаком національної етнокультури, "ідеальним образом української душі, носієм та оборонцем найвищих суспільних і духовних вартостей людини" [5, с. 297–298], виконувала етикетну роль ще в добу козаччини [7, с. 662–663]. У творах М.Гоголя етикетна полісемічна лексема *козак* як звертання та гоноратив використовується в кількох значеннях: 1. "Вільна людина з кріпосних селян або міської бідноти, що втекла на південні землі України й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників" [11, с. 209]. Напр.: "Кошевой был умный и хитрый *козак*, знал вдоль и поперёк запорожцев и сначала сказал: "Не можно клятвы преступить, никак не можно" [4, с. 57]; "Один только *козак*, *Максим Голодуха*, вырвался дорогою из татарских рук ..." [4, с. 102].

2. "Парубок, юнак взагалі" [11, с. 209]: "Я тебя люблю, *чернобровый козак!*" [3, с. 110]; "С бандурою в руках пробирался ускользнувший от песельников *молодой козак Левко*, сын сельского головы. *На козаке* решетилловская шапка, *козак* идёт по улице, бренчит рукою по струнам и подплясывает" [3, с. 108].

3. "розм. Відважний, завзятий, хоробрий чоловік; молодець" [11, с. 209]: "Руби, *козак!* гуляй, *козак!* тешь молодецкое сердце; но не заглядывайся на золотые сбруи и жупаны! топчи под ноги золото и камень!"

Коли, *козак!* гуляй, *козак!* но оглянись назад: нечестивые ляхи зажигают уже хаты и угоняют напуганный скот" [3, с. 221].

В етикетній ситуації називання, згадування про відсутнього козака письменник нерідко послуговується гоноративом, вираженням фразеологізованим емоційно-оцінним словосполученням "*добрый козак*", нерідко індивідуально маркованим: "*Добрый будет козак!*" [4, с. 30]; "*Кобита, добрый козак и молодой ещё*, схватился тоже с одним из храбрейших в польском войске, и долго бились они" [4, с. 97]; "В чести был он от всех козаков; два раза уже был избираем кошевым и на войнах тоже был *сильно добрый козак ...*" [4, с. 103].

У творах Миколи Гоголя етикетну роль виконував і національно забарвлений фразеологізм *вільний козак*, який у сучасних словниках української мови має неоднакове значення. Так, тлумачний одинадцятитомний "Словник української мови" подає таке визначення цього усталеного виразу: "Вільний козак – про людину, яка вважає себе ні від кого не залежною" [10, с. 673]. У "Фразеологічному словнику української мови" цей традиційний зворот має дещо іншу дефініцію: "*Вільний козак*. Парубок, неодружений чоловік (холостяк)" [13, с. 384]. Проте, як не дивно, в обох словниках подано один і той же ілюстративний матеріал. У ранніх повістях письменника фразеологізм "*вольные козаки*" як чемне самоназивання вживається одночасно у двох значеннях, як, наприклад, у повісті "Майская ночь, или Утопленница": "Что ж мы, ребята, за холопья? Разве мы не такого роду, как и он? Мы, слава Богу, *вольные козаки!* Покажем ему, хлопцы, что мы *вольные козаки!*" [3, с. 119]. А в повісті "Тарас Бульба" цей усталений вираз у ролі ввічливого самоназивання використовується лише в значенні людини, яка вважає себе ні від кого не залежною: "А что ж? мы *вольные козаки!* – говорили запорожцы" [4, с. 276].

Іноді роль гоноративів у творах виконував національно маркований дериват *козачка* (у значенні дочка козака): "А вследствие того, приказываю тебе сей же час женить твоего сына, Левка Макогоненка, на *козачке* из вашего же села, Ганне Петрыченковой ..." [3, с. 134]. Образним засобом вираження фольклорно-козацької ввічливості в творах іноді виступало емоційно-оцінне фразеологізоване словосполучення *козацька душа*, яке виконувало роль чемного звертання чи гоноратива: "Видно, ещё раз доведётся нам погулять на славу! Натешься же, *козацкая душа*, в последний раз! Гуляйте, хлопцы, пришёл наш праздник!" [3, с. 221]; "Понеслась к вышинам *суровая козацкая душа*, хмурясь и негодую, и вместе с тем дивуюсь, что так рано вылетела из такого крепкого тела" [4, с. 99]. В етикетній ролі як чемне звертання в ранніх повістях часто

використовується й національно маркована українська лексема *земляк* у формі називного відмінка однини, а не кличного, як того можна було сподіватися, бо, як відомо, кличний відмінок є специфічною рисою української мови в порівнянні з мовою російською: "Здорово, *земляк*, зачем тебя Бог принёс?" [3, с. 187]; "После потолкуем с тобою, *земляк*, побольше; теперь же мы едем сейчас к царице" [3, с. 187]; "Не знаешь ли, *земляк*, – молвил он с ласковым видом, – далеко ли отсюда до Ромодановского шляху?" [3, с. 355]. Важливим засобом вираження мовної ввічливості нерідко виступала власне українська етикетна лексема *добродій* у формі кличного відмінка однини: "Не сумею, *добродию*, сказать вдруг, повремените немножко" [3, с. 355]; "Прошу не погневаться, *добродию*, что заставил вас ждать немного! – сказал вошедший хозяин" [3, с. 361]; "И матери не знаю. По здравому рассуждению, конечно, была мать; но кто она, и откуда, и когда жила – ей-Богу, *добродию*, не знаю" [4, с. 165].

Як етноісторичні знаки української національної культури слід розглядати й назви виборних керівних посад, які існували в Запорозькій Січі: *кошовий*, *отаман*, *курінний отаман*, *гетьман* та інші. "*Кошовий* – вождь, отаман козаків на Запорозькій Січі" [5, с. 312–313].

Національно маркована етикетна лексема *кошовий* була частотним засобом вираження фольклорно-козацької ввічливості в творах М.Гоголя, де виконувала роль чемних звертань і гоноративів: "Что, *кошевой*, пора бы погулять запорожцам?" [4, с. 53]; "А Тарас Бульба, стоявший недалеко от кошевого, сказал: "А что, *кошевой*, видно Кукубенко правду сказал?" [4, с. 89]; "И *кошевой* снял шапку, уже не так, как начальник, а как товарищ, благодарил всех козаков за честь и сказал: "Много между нами есть старших и советом умнейших, но коли меня почтили, то мой совет: не терять, товарищи, времени и гнаться за татаринном" [4, с. 102]; "Нет, не прав совет твой, *кошевой*, – сказал он" [4, с. 103]. "*Курінний отаман* – виборна особа, що керувала куренем запорозького козацтва" [5, с. 425]. Національно-специфічна козацька назва посади *курінний отаман* у творах письменника використовується лише як гоноратив: "Как закипел *куренной атаман Кукубенко*, увидевши, что лучшей половины куреня его нет!" [4, с. 114]. Переважно у ролі гоноративів виступала в ранніх повістях національно забарвлена етикетна лексема *запорожець*, тобто запорозький козак, яку В.Жайворонок теж вважає знаком української етнокультури [5, с. 237]. Напр.: "Не успел пройти двадцати шагов – навстречу *запорожец*. Гуляка, и по лицу видно! Красные, как жар, шаровары, синий жупан, яркий цветной пояс; при боку сабля и люлька с медною цепочкою по самые пяты –

запорожец, да и только!" [3, с. 138]; "Этот Пузатый Пацюк был точно когда-то *запорожцем*; но выгнали его или он сам убежал из Запорожья, этого никто не знал" [3, с. 174].

Знаковий характер має й українська етикетна лексема *батько* [5, с. 30], яка вживається в творах М.Гоголя не лише як назва за родинними стосунками: "Не смейся, не смейся, *батьку!* – сказал наконец старший из них" [4, с. 30]. Письменник справедливо показує, що батьком козаки шанобливо величали козацьку старшину, отаманів: "Всё было на руках у *куренного атамана, который за это обыкновенно носил название батька*" [4, с. 52]; "Козаки все стояли понутив головы, зная вину: один только незамайковский куренной атаман Кукубенко отозвался. – Пстой, *батько!* – сказал он" [4, с. 89].

Високочастотним засобом вираження як мовної, так і фольклорно-козацької ввічливості в творах письменника була запозичена спеціальна лексема гонорифічної семантики *пан*, яка використовувалась як чемне звертання та гоноратив. Етикетна лексема *пан* як етноісторичний знак входить до складу української національної культури [5, с. 431–432]: "Как ты себе хочь *пан*, а я не буду читать! – произнёс Хома решительно" [4, с. 180]; "Слушай, *пан!* – сказал Янкель, – нужно посоветоваться с таким человеком, какого ещё никогда не было на свете" [4, с. 130]. Чемне звертання *пан* часто поєднувалося з етикетним епітетом *ясновельможный*, який використовувався ще в добу козаччини як почесно-шанобливе найменування польських панів і українських гетьманів: "*Ясновельможный пан!* как же можно, чтобы граф да был козак?" [4, с. 135]; "*Ясновельможные пань!* Слово только дайте нам сказать, одно слово!" [4, с. 62]. При шанобливо-ввічливому звертанні до знатної особи (або в розмові про неї), яка займала високе суспільне становище, мала значну владу, етикетна лексема *пан* сполучалася з епітетом *вельможный*, який у сучасній мові має відтінок застарілості й означає родовитий, знатний, багатий. "А кто был твой отец? Не знаю, *вельможный пан*" [4, с. 165].

При ввічливому звертанні до панства автор послуговується паралельними формами називного відмінка множини *пани* й *панове*, однак архаїчна форма на -ове є значно частотнішою: "*Ясные пань!* – произнёс жид" [4, с. 63]; "Прикажете, *панове*, и нам положить знаки достоинства? – сказали судья, писар и есаул и готовились тут же положить чернильницу, войсковую печать и жезл" [4, с. 55]; "Только вот что: вам известно, *панове*, что султан не оставит безнаказанно то удовольствие, которым потешатся молодцы" [4, с. 59]; "Слушайте же, *панове*, продолжал кошевой" [4, с. 90]. Етикетна лексема гонорифічної семантики *пан* у творах часто викори-

стовується як шанобливий титул: "Наконец кошевой вышел вперед и сказал: "Позвольте, *панове запорожцы*, речь держать!" [4, с. 58]; "Бог в помощь вам, *панове запорожцы!*" [4, с. 260]; "Добре, *паны молодцы!* – сказал Тарас, взявши свою шапку в руки и потом опять надевши её на голову" [4, с. 299].

Національно-специфічним є й шанобливо-ввічливе звертання *пане-брате*, яке має етноісторичний підтекст [5, с. 431] і використовується в гоголівських повістях у таких модифікаціях: *пане-брате*, *пане-братове*, *панове-братове*, *паны-братья*, *паны-братья*. "Толковый словарь русского речевого этикета" хоч і фіксує етикетну лексему *пан*, проте гречного звертання *пане-брате* не подає (див.: [1, с. 315–316]). Це ще зайвий раз свідчить про те, що утворення *пане-брате* є знаком української національної культури. Напр.: "Хотел один другого спросить: "Что, *пане-брате*, увидимся или не увидимся?" – да и не спросили, замолчали ..." [4, с. 107]; "Так вот что, *панове-братове*, случилось в эту ночь" [4, с. 88]; "Так за веру, *пане-братове*, за веру!" [4, с. 109]; "Пришла очередь и мне сказать слово, *паны-братья!* – так он начал" [4, с. 104]; "Кошевой повелел отступить и сказал: "Ничего, *паны-братья*, мы отступили" [4, с. 69]; "Ну ж, *паны-братья*, садись всякий, где кому лучше, за стол" [4, с. 32].

У повісті "Страшная месьть" знайшла відображення традиційна риса української мовної ввічливості, характерна для мовлення парубків та дівчат, а також подружжя: величати один одного паном і панею. Напр.: "Я не в печаль вдалася, *пан мой Данило!*" [3, с. 201]; "Какой сон, *моя любая пани Катерина?*" [3, с. 207]; "Чудно, *пани!* – продолжал Данило, принимая глиняную кружку от козака ..." [3, с. 208].

Національно маркованим у ранніх повістях Миколи Гоголя виступає фразеологізм-інтенсифікатор *будь ласков* (*будьте ласковы*), в якому відбилась ласкавість як етнопсихологічна риса української ввічливості (Див.: [8, с. 54–56]). Напр.: "Скажи, *будь ласков*, кум!" [3, с. 80]; "А *будьте ласковы*, панове, возьмите и меня с собою" [3, с. 187]; "Уже, добродейство, *будьте ласковы*: как бы так, чтобы, примерно сказать ..." [3, с. 143].

У ролі ввічливого вітання в творах письменника нерідко використовуються традиційні вирази *помагай Боже* (*Бог*); *Бог на поміч*: "*Помагай Боже!* – сказал он, остановив волов и обнажив увенчанную только на верхушке кистью волос голову, в знак того уважения, какое обыкновенно оказывали тогда простые поселяне ратным людям. Всадник наш отвечал легким наклоением головы на сие приветствие" [3, с. 355]; "Вот дед и отвесил им поклон мало не в пояс: "*Помагай Бог вам, добрые люди!*" Хоть бы один кивнул головой; сидят да молчат, да что-то сыплют в огонь" [3,

с. 143]; "Бог в помощь вам, панове-запорожцы!" [4, с. 260]. Зрідка вживається національно-специфічне українське ввічливе вітання, яке в сучасній мові має застарілий відтінок *давати (дати) на добридень* [13, с. 208], тобто вітатися з ким-небудь удень: "Покамест Каленик достигнет конца пути своего, мы, без сомнения, успеем кое-что сказать о нём. Всё село, завидевши его, берётся за шапки; а девушки, самые молоденькие, *отдают добридень*" [3, с. 115].

Таким чином, засобом вираження української мовної ввічливості взагалі та фольклорно-козацької зокрема в ранніх повістях Миколи Гоголя виступали національно марковані лексеми *козак, козачка, добродій, земляк, кошовий, отаман, запорожець, батько, пан, пані*; фразеологізм *вільний козак*; фразеологізовані словосполучення *добрий козак, козацька душа*, які виконували роль чемних звертань і гоноративів; а також традиційні вирази *помагай Боже, Бог на поміч, дати на добридень*. Роль інтенсифікатора ввічливості виконував фразеологічний зворот *будьте ласкаві (будь ласкав)*.

Література

1. Балакай А.Г. Толковый словарь русского речевого этикета: Свыше 4000 этикетных слов и выражений. – М.: Астрель-АСТ-Транзиткнига, 2004. – 683 с.
2. Банзерук О. Одиниці лексичного рівня як репрезентанти національного українського духу в ранніх повістях Миколи Гоголя // Ю.Ф.Карський і сучасне мовознавство: Матеріали XI Міжнародних Карських читань 18–19 вересня 2007 року. – Ніжин–Гродно, 2008. – С. 87–90.
3. Гоголь Н.В. Собрание сочинений: В 8 т. – Т. 1. – М.: Правда, 1984. – 382 с.
4. Гоголь Н.В. Собрание сочинений: В 8 т. – Т. 2. – М.: Правда, 1984. – 319 с.
5. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
6. Журавлёва Н.Н. Гоголь о первых изданиях украинского фольклора (на эпистолярном материале) // Наследие Н.В.Гоголя и современность: Тезисы докл. и сообщ. науч.-практ. Гоголевской конф. (24–26 мая 1988 г.): В 2 ч. – Нежин, 1988. – Ч. 1. – С. 19–20.
7. Журавльова Н.М. Відображення мовного етикету запорізьких козаків у народних історичних піснях // Вісник Харківського національного університету. Серія: Філологія. Традиції Харківської філологічної школи: До 100-річчя від дня народж. М.Ф.Наконечного. – Харків, 2000. – №491. – С. 662–666.
8. Журавльова Н. Про ласку як ментальну рису категорії ввічливості в східнослов'янських мовах // Ю.Ф.Карський і сучасне мовознавство: Мате-

ріали XI Міжнародних Карських читань 18–19 вересня 2007 року. – Ніжин–Гродно, 2008. – С. 54–56.

9. Переломова О.С. Безеквівалентна лексика українського етнокультурного ареалу в мовній картині світу Гоголя // Література та культура Полісся. – Вип. 24: До 195-річчя з дня народж. М.Гоголя та 25-річчя поновлення вивчення спадщини письменника у Ніжинській вищій школі. – Ніжин, 2004. – С. 58–62.

10. Словник української мови: У XI т. – Т. I: А–В. – К.: Наукова думка, 1971. – 799 с.

11. Словник української мови: У XI т. – Т. IV: І–М. – К.: Наукова думка, 1973. – 840 с.

12. Словник української мови: У XI т. – Т. VI: П–ПОЇТИ. – К.: Наукова думка, 1975. – 832 с.

13. Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В.М.Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 1999. – 984 с.

14. Чабаненко В.А. Козацтво і фольклор // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2000. – С. 234–236.

Е.А.Бурдина

ЛСГ "Внешность" как способ создания образа в творчестве Н.В.Гоголя

"Я почитаюсь загадкою для всех, никто не разгадает меня совершенно", – сказав в одному з писем Гоголь. Действительно, несмотря на то, что минуло два века со дня его рождения, что его произведения входят в школьную программу и Интернет на запрос "Гоголь" выдает миллионы страниц, мы не можем с уверенностью утверждать, что знаем о художественных методах и языке Гоголя все. Он все также актуален. Его сатирическое и одновременно философское осмысление мира проходит сквозь время и порой отражается в произведениях современных писателей, на первый взгляд, совершенно разных, но при более пристальном рассмотрении обнаруживающих родственность в традициях "питерской школы" русской литературы. Например, совершенно неожиданную параллель с творчеством Гоголя мы находим в произведениях Бродского: *Можно сказать уверенно: / Здесь и скончаю я дни, теряя / Волосы, зубы, глаголы, суффиксы* (1972 год). Лирический герой Бродского как бы фрагментарен. Фрагментарность изображения передается синекдохой, метонимией: *рука, лоб, тело, мысль, мозг*. Как в анатомическом театре от тела отделены его части: *униженный разлукой мозг; глаз, засоренный*